

NJEGOŠEVA LUČA MIKROKOZMA IZMEĐU ZAPADA I ISTOKA

Alberto Kazela

Alberto Casella graduated in Modern and Contemporary History at the University of Genoa and studied Theology at the Faculty of Theology of Emilia-Romagna in Bologna. He published his work on Njegoš's *The Ray of the Microcosm* in 2020, in the journal *Sacra Doctrina*. In the passage of this paper that we offer in translation, the author deals with the structural and thematic features of Njegoš's philosophical and religious poem, paying special attention to Njegoš's conception of God, the recognizable influences of other authors and the different interpretations of his theological thought that were caused by the aspiration of the Montenegrin bishop-poet to weave his theological interests through the fabric of his poetry.

1. LUČA MIKROKOZMA

1.1. Mističko-asketsko djelo?

Luča mikrokozma ugledala je svjetlost dana u vrijeme Velikog posta 1845. godine na Cetinju. Njegoš se zatvorio u svoju ćeliju u Cetinjskom manastiru i ostao тамо izolovan šest nedjelja, zaspostavivši tako vladarske obaveze.¹

¹ Lodigiani, „Prefazione“, Pietro II Petrović Njegoš, *Il Raggio del microcosmo*, Milano, Jacca Book, 2008, 7.

Period života u kojem je Petar II pisao *Luču* jedan je od najtežih u njegovoj zemlji: 1843. godine južni dio Crne Gore napale su Osmanlije iz Albanije. Turske trupe trajno su zauzele ostrva Lesendro, Kom i Vranjina na Skadarskom jezeru, blokirajući saobraćaj i trgovinu između Podgorice i Skadra; političko-ekonomskom problemu pridodaje se i lični: u manastiru na ostrvu Vranjina Njegoš je rukopoložen za arhimandrita 1831. godine. Apel stranim silama nije imao efekta: Francuska i Rusija, od kojih je očekivao pomoć, iznenađujuće, ne pokazuju se zainteresovanim da intervenišu.

Ekonomski situacija oktriva kako je politika jačanja međunarodnih odnosa, kojoj se tako uporno težilo tokom prethodne decenije, a koja je bila zasnovana na savezu sa Rusijom i prijateljstvu sa Francuskim, u stvarnosti postigla sasvim bezvrijedne rezultate. Na neki način pokazuje se neuspjeh Petra II kao čelnika države, neuspjeh koji povlači velike lične posljedice.²

Politička izolacija Crne Gore navodi Vladiku na dublje promišljanje koje pokreće njegovu najznačajniju poetsku produkciju: stoga nije slučajno što počinje upravo *Lučom mikrokozma*, djelom u kome se preklapaju duboka egzistencijalna pitanja, poput porijekla zla, krajnjeg cilja zemaljskog postojanja, razloga patnje. To su pitanja koja, kako pokazuju njegova rana djela, muče Njegoša od njegove kasne adolescencije, ali koja se sada ponavljaju i dramatično ga pritiskuju. Ove teme nalaze početni izraz u njegovoj manje značajnoj odi pod naslovom *Misao*, napisanoj 1844. godine: to je ipak kratko i nezrelo djelo.³ S druge strane, *Luča* poprima tonove asketsko-mističnog iskustva koje navodi pjesnika da se obrati direktno Bogu kako bi dobio odgovor od Onoga koji ga je, stvarajući ga, obdario intelektom i željom za istinom.

² Djilas, Njegoš: *Poet, Prince, Bishop*, Introduction and Translation by Michael B. Petrovich. New York, Harcourt, Brace & World, 1966, 203–221.

³ Lodigiani, nav. rad, 25.

Unutrašnji i intimni razgovor sa Bogom za Njegoša je sve osim površan i spokojan: ishodište njegovog izvanrednog ljudskog i intelektualnog sazrijevanja kalemi se na jedan od najtežih trenutaka njegovog kratkog zemaljskog postojanja.⁴

Okolnosti u kojima Njegoš stvara *Luču* kao i sadržaj djela dozvoljavaju nam da pretpostavimo da je on, tokom svog korizmenog povlačenja, ne samo pisao, već se i molio, meditirao i postio. Mislim da ne preterujem kada nazirem ne tako slabu analogiju između askeze koja karakteriše *Luču* i duhovnog stanja koje se očekuje od ikonografa: u tom smislu spjев možemo doživjeti kao teološko djelo u najužem pravoslavnom značenju.⁵

Dakle, ako se, na tragu Velimirovića, *Luča* po svom sadržaju može smatrati mističko-asketskim spisom, ona se, po mom mišljenju, takvim može smatrati i po duhovnom iskustvu koje je autor proživio tokom pisanja djela.⁶

1.2. Struktura i teme djela

Luča mikrokozma sastoji se od 2.210 stihova, podijeljenih u strofe od po deset: koristi se tipičan metar srpske epske poezije: *deseterac*, odnosno nerimovani *deseterac*.⁷

Djelo je podijeljeno u šest pjevanja, kojima prethodi velika posveta Simi Milutinoviću. Govoriću više o posveti, dok će

⁴ Isto, 7.

⁵ U vezi sa asketskim životom ikonografa up. P. Florenskij, *Le porte regali*, Milano, Piccola Biblioteca Adelphi, 1977, 92–94; L. Uspenskij, *La teologia dell'icona*, Bergamo, La casa di Matriona, 1995, 112–113; L. M. Mirri, *Mistagogia dell'icona. Lineamenti teologici, liturgici e spirituali*, Verucchio, Pazzini, 2009, 87–88.

⁶ Velimirović, *Religija Njegoševa*, Beograd, Izdanje S.B. Cvijanovića, 1921, 12–14.

⁷ O metriči srpske epske poezije up. R. Auty, “Serbo-Croat”, in A.T. Hatto (ur.), *Traditions of Heroic and Epic Poetry*, 2 toma, London, Modern Humanities Research Association, 1980–1989, I, 196–210.

sadržaj pjevanja rezimirati, ostavljajući za posljednji dio rada analizu tema o postojanju i spoznaji Boga.

1.2.1. Posveta Simi Milutinoviću: ključ čitanja djela

Posveta (200 stihova), datirana na Cetinju 1. maja 1845. godine, predstavlja ključ za čitanje spjeva. Njegoš tu razotkriva patnju čovjeka obilježenog rānom iskonskog grijeha, ali koji u svom srcu zadržava prirodnu nostalгиju za Rajem, kako piše u stihovima 11–20:

On se sjeća prve svoje slave, / on snijeva presretnje blaženstvo; / al' njegovi snovi i sjećanja / kriju mu se jako od pogleda, / bježe hitro u mračnim vrstama / u ljetopis opširni vječnosti; / samo što mu tamnjem prolaskom / trag žalosti na dušu ostave, / te se trza badava iz lanca, / da za sobom pronikne mračnosti.⁸

On traži odgovor na ono što je, po njegovom mišljenju, „najviša taina, i duhovne najstrašnije bure“ (st. 28–29).⁹ Bježi od odgovora koje daje savremena filozofija. Ne dobija odgovore od prirode kojoj, na tragu romantizma (naročito Lamartina), takođe pripisuje odlike dobrote i materinstva, nazivajući je „mater štedra“ (st. 36) i „vremena pitatelnica“ (st. 41): pita je zašto ju je Bog stvorio (st. 37). Priroda, na Njegoševa „žarka ljubopitstva“ (st. 49), odgovara samo „smijehom“ (st. 50). Nasuprot Kantu, on ne nalazi izvjesnost pred zvjezdanim nebom, koje ga, naprotiv, navodi na sve tjeskobnija pitanja (st. 51/60):

⁸ Petrović-Njegoš, *Luča Mikrokozma*, u Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac; Luča mikrokozma*, Beograd – Cetinje, Prosveta – Obod, 1974, 135. Svi naredni citati biće iz ovog izdanja.

⁹ Isto, 136.

*Koliko sam i koliko putah / svod plavetni neba sveštenoga, / brilijantnim zasijat sjemenom, / zaklinjaо dušom zapaljenom / da mi svetu otkrije tainu: / ali ga je tvorac ukrasio, / veliku mu knjigu otvorio, / da tvar slavi tvorca i blaženstvo / al' da čovjek na nje listu čita / ništavilo prekomjerno svoje?*¹⁰

Dakle, za razliku od prosvjetitelja (Reimarausa prije svega), Njegoš nije u stanju da iz knjige prirode izvuče bilo kakav odgovor, već ga, naprotiv, upravo snaga i osjećaj beskonačnosti koji iz nje proizlaze tjeraju da se zapita kakav je smisao ljudskog postojanja: da li je čovjek ništavilo ili je, naprotiv, pozvan da slavi Boga, zajedno sa svim stvorenim?

Čak mu ni čitanje djela filozofa, koje je definisao kao „*zemaljske mudrace*“ (st. 61), nije od koristi: pažljivom i sveobuhvatnom Njegoševom pogledu njihovi različiti odgovori, koje „*nepostojnost koleba užasna*“, čine se kao „*kroz mrake žedno tumaranje, / do nijemog jednog narječenija, / do pogleda s mrakom ugašena*“ (st. 68–70).¹¹

Kritika onih filozofa koji život čovjeka svode samo na zemaljsko postojanje iznenađujuće je oštra kod Njegoša: ona je izričito upućena Pitagori i Epikuru, ali ne isključujem da je, citirajući dva antička autora, želio da je uputi ljudima bližim njegovom vremenu. Definišući ovu dvojicu kao „*zle tirjane duše besmrtnе*“, optužuje ih da su ponizili „*ljudsko ime unizili, / i zvanje pred Bogom čovjeka, / jednačeć ga sa beslovesnošću*“, potisnuvši ga do „*skotskog mrtvila*“ (stihovi 151–160).¹²

Suočen sa ovom nemoći nauke i filozofije, Njegošu preostaje pjesnički put: „*Svemogućstvo svetom tajnom šapti / samo duši plamena poete*“ (st. 169–170).¹³ Ovo posredovanje poezije

¹⁰ Isto, 137.

¹¹ Isto.

¹² Isto, 140.

¹³ Isto, 141.

Njegoš objašnjava kroz svoj doživljaj same prirode: sve što je stvoreno „*Opštega Oca poezija* (st. 176).¹⁴ Poslednja četiri stiha osamnaeste strofe predstavljaju Njegoševopravdanje vlastite namjere da kroz pesnički medij istraži temeljna pitanja koja se odnose na čovjeka i njegovo duhovno putovanje ka Bogu (stihovi 177–180):

*Zvanije je svešteno poete, / glas je njegov neba vlijanije, / luča svjetla rukovoditelj mu, / dijalekt mu veličestvo Tvorca.*¹⁵

1.2.2. Šest pjevanja: putovanje ka Bogu i videnje andeoske borbe

Šest pjevanja tematski su pod snažnim uticajem Dantea i Miltona: naročito prva dva pokazuju osjetan odjek XVII-XXXIII pjevanja Dantevog *Raja*. Posebno struktura nebesa blisko podsjeća na neoplatonski danteovski koncept, kao i hijerarhija andela, iako ne mogu da isključim direktan uticaj *Nebeske hijerarhije* Pseudo Dionisija. Treće pjevanje, u svom prvom dijelu danteovske je inspiracije, dok u posljednjem dijelu prisvaja teme Miltonovog *Izgubljenog Raja*, koji je glavni izvor za četvrto i peto pjevanje *Luče*.

U prvom pjevanju opisano je pjesnikovo putovanje ka Bogu: na ovo putovanje ne ide tijelo, već Njegoševa duša. Duša, definisana kao „*iskra božestvena*“ (I, 61) i „*iskra za nebo stvorena, / besmertnijem Bogom pomazana*“ (I, 322–

¹⁴ Isto, 141. O Njegoševoj konцепцији prirode na kojoj se zadržavam up. Velimirović, nav. djelo, 96-101; Prvulovich, *Prince-Bishop Njegosh's religious philosophy*, Birmingham, 1984, 87–100. Prvulović ima glavnu zaslugu što je istakao Njegošev subjektivni doživljaj Boga, otklanjajući svaku panteističku obojenost: up. naročito Prvulovich, nav. djelo, 91-93. Naime, neki autori su crnogorskog pisca bez oklijevanja nazvali panteistom: to je slučaj sa Isidorom Sekulić. Up. Sekulić, *Njegošu knjiga duboke odanosti*, Beograd, Srpska književna zadruga, Beograd, 1951, 224.

¹⁵ Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 141.

323), nakon što se oslobođila od težine tjelesnosti, može započeti svoje putovanje. Pod pratinjom i zaštitom svog anđela čuvara, ona prelazi pokretna i nepokretna nebesa (I, 121–140): bez njegove pomoći pjesnikova bi duša mogla biti zaslijepljena sjajem onoga što će vidjeti.¹⁶ U nekoliko navrata pjesnik se, u sljedećim pjevanjima, vraća na tu nemogućnost da bez anđeoskog posredovanja, razmišlja, odnosno počne da misli, o viziji nebesa i Boga: međutim, Njegoš je samo na ovom mjestu pod uticajem istočnjačkog koncepta nedostignosti Boga, dok drugdje, kao što će se vidjeti, ima drugačiji pristup.¹⁷

Drugo pjevanje u potpunosti je zaokupljeno opisom različitih nebesa. To je carstvo svjetlosti, naseljeno anđelima: „*na valove tihe beskonačne,/ zapaljene ognjem besmrtnijem,/ vječnim ognjem sveštene ljubovi*“ (II, 16–18). Vizija posljednjih nebesa preuzima i pojačava viziju nebeskog Jerusalima u *Otkrovenju* 21–22. Poslednja slika je palata Svevišnjeg: da bi joj se pristupilo, međutim, potrebno je pitи sa jednog izvora da bi se u potpunosti razumio razlog pada čovjeka (II, 304–307 i 316–320). Anđeo čuvar odlazi od pjesnika, ne otkrivajući mu ko će ga dalje pratiti (II, 308–314).

Treće pjevanje predstavlja teološki vrhunac poeme: u njoj pjesnik vidi Boga na svom prijestolu u viziji svjetlosti. Uz njega su, kao na dejzisu ikonostasa, arhanđeli Mihailo i Gavrilo koji od sada zamjenjuju anđela čuvara kao vodiči pjesnikove duše. Vizija je jasne biblijske inspiracije: Bog je predstavljen kao Starješina iz knjige proroka Danila 7. 9–10. Pjevanje je u cijelosti zaokupljeno dijalogom između Boga i dva arhanđela, kome, kao nijemi posmatrač, prisustvuje pjesnik; najsnažniji

¹⁶ Anđeo čuvar (*hranitelj*) u poemi je upoređen sa majkom koja je u stanju da vrati spokoj: to je njegova osnovna funkcija u pravoslavnoj teologiji, zajedno sa savjetodavnom funkcijom. Up. Alfeev, *La Chiesa Ortodossa*, 5 tomova., Bologna, EDB, 2013–2018, II, 201.

¹⁷ O Palamasovoj doktrini up. Alfeev, nav. djelo, II, 151–156.

djelovi su pripovijedanje o padu Sotone i Adama zbog iskušenja; (III, 271–300) i najava budućeg poraza legija pakla (III, 321–340).

U četvrtom pjevanju na scenu izlazi Sotona i njegove legije: pobunjeni anđeo, u bliskom dijalogu sa dva arhanđela, snažno i rječito izlaže razloge svog izazivanja Boga. Pjevanje se završava žaljenjem zbog čovjekovog pada: „Ah, nesretni rode slavoljubni, / skupo li te ta pogreška stade!“ (IV, 209–210).¹⁸ Ovo pjevanje je, po mišljenju većine kritičara, poetski najuspješnije.¹⁹

Peto pjevanje posvećeno je opisu konačnog rata koji se na nebesima vodi između paklenih četa, predvođenih Sotonom, i nebeskih četa, kojima zapovijedaju arhanđeli Mihael i Rafailo. To je književno predstavljanje u jakim epskim tonovima u homerovskom stilu ratova iz *Otkrovenja* 12.7–9; 19.11–21; 20.7–10. U početku se Adamova loza, koju je Sotona ponovo zaveo, udružuje sa paklenim vojskama (kao što se dešava u *Otkrovenju* sa zemaljskim narodima). Nakon što je Sotona poražen i sa svojim četama potisnut u ponor (v, 111–120, up. *Otk.* 20,10), ljudi se privode sudu svemoćnog (v, 130–140, up. *Otk.* 20, 11–15). Stihovi od 141. do 510. opisuju Strašni sud, tokom koga Bog odvaja dobre od zlih.

Šesto pjevanje predstavlja preispitivanje stanja čovjeka od kojeg je pjesnik krenuo u svjetlu eshatološke perspektive. Međutim, izgleda da pjesnik ovdje prvi Adamov pad smješta poslije konačne borbe: ovo rješenje je omogućilo Prvuloviću da ustvrdi kako se kod Njegoša, naizgled, konačna borba miješa sa padom pobunjenih anđela iz *Knjige proroka Isajе* 14,12 i *Knjige Jezekilja* 28, 12–18.²⁰ Pitanje se objašnjava najproblematičnijim aspektom Njegoševe teologije, to jest

¹⁸ Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 185.

¹⁹ Lodigiani, nav. rad, 30.

²⁰ Prvulovich, nav. djelo, 137–147.

njegovom antropološkom koncepcijom, ako se ne razmotri na odgovarajući način u svjetlu njegovog poetskog jezika. Na prvi pogled, izgleda, dakle, da kod Njegoša čovjek postoji u duhovnom obliku prije stvaranja zemlje, a ona je samo mjesto izgnanstva koje je Bog pripremio nakon čovjekovog ulaska u savez sa silama zla. Zemlja, naime, u VI pjevanju poprima izuzetno negativne konotacije, kao i ljudsko tijelo (VI, 41–50), u skladu sa neoplatonskom koncepcijom. Pretjerano je sa sigurnošću tvrditi da Njegoš prihvata teoriju koju njegovi stihovi, shvaćeni doslovno, naizgled sugerisu. Prvulović navodi neke komentatore koji su takvog mišljenja (Matić, Kirilović, Šmaus), ali je on mnogo oprezniji: po njegovom mišljenju, to je književno sredstvo da se istakne da čovjek, kao što je pao sa Adamovim istočnim grijehom, svaki dan pada sa grijehom koji trenutno čini, i ponovo će pasti u konačnoj borbi, i da svi ti događaji u istoriji djeluju kao da se dešavaju istovremeno, sa tačke gledišta vječnosti.²¹ Nedavno je Nemanja Radulović takođe tvrdio da Njegoš teoretiše postojanje čovjeka prije stvaranja, ističući srodnost ove vizija sa neoplatonskom mišlju kroz posredovanje Origena.²²

Međutim, opis čovjekovih zala, njegove nostalгије za Rajem i njegove slobode izbora između dobra i zla (VI, 81–100), u potpunosti je usklađen s trećim poglavljem *Knjige Postanja* i čini se da ne sugerise prethodno postojanje čovjeka. Ostavljam

²¹ Prvulovich, nav. djelo, 138-139.

²² Istražujući srodnost Njegoševe misli sa martinizmom i mesmerizmom, Radulović smješta Njegoša u milje ezoterije koja mu je zapravo bila potpuno strana. Pokušao je da pokaže relativne veze sa poznim jevrejskim (apokaliptičnim enohijskim i filonskim) i jeretičkim (manihejstvom i bogomilstvom) kontekstom. Koliko god takve veze izgledale privlačno, one ostaju na nivou sugestije. Još rjeđim mi se čini kontakt sa jevrejskom kabalistikom, koji Radulović jednako zagovara. Up. N. Radulović, „Esotericism, Orthodoxy and Romanticism in P. Petrović Njegoš's The Ray of the Microcosm“, in N. Radulović (ur.), *Esotericism, Literature and Culture in Central and Eastern Europe*, Beograd, Univerzitet u Beogradu, 2018, 104–117.

ovo pitanje po strani: moglo bi biti detaljnije razmotreno, ukoliko se neko želi ovim dublje pozabaviti Njegoševom antropologijom. Kako bi se potkrijepila Prvulovićeva teza, važno je istaći da završni dio šestog pjevanja privodi spjev najočiglednijoj doktrinarnoj vjernosti: opisuje se stvaranje svemira (VI, 181–200), pad Adama i Eve (VI, 201–220), Kain i Avelj (VI, 221–236), aktuelni grijesi ljudi (VI, 237–250), ovapločenje i vaskrsenje Hristovo i iskupljenje ljudi (VI, 261–280). Završni stihovi dobro ilustruju kako Njegoš ima jasan koncept da je Hristovo vaskrsenje već označilo poraz grijeha i smrti:

*O preblagi, tihu učitelju, / slatka li je sveta bistra voda / s istočnika tvoga besmrtnoga! / Od tvoga su svjetloga pogleda / uplašene mrake isčeznule, / od tvoga su hoda sveštenoga / bogohulni srušeni oltari; / voskresenjem smrt si porazio, / nebo tvojom hvalom odjekuje, / zemlja slavi svoga Spasitelja!*²³

2. KONCEPCIJA BOGA U LUČI MIKROKOZMA

Luča mikrokozma je svakako složeno djelo koje otkriva mnoge probleme na teološkom nivou: književni izbor da se stvaranje, pad pobunjenih anđela, pad čovjeka i kraj vremena ne izlože jasnim hronološkim redom, uistinu je uzročnik većeg broja ponovnih čitanja koja, kao što je već pomenuto, mogu dovesti do sasvim različitih tumačenja djela. Međutim, treba naglasiti da koncepcija Boga i anđela ne predstavlja velike probleme na doktrinarnom nivou, već je i efikasno predstavljena kroz pjesnički medij. Želim da se zadržim upravo na koncepciji Boga, smatrajući da je to jedna od najfascinantnijih tačaka Njegoševog djela. Unutar nje pojavljuju su dva elementa koji,

²³ Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 213.

po mom mišljenju, od Njegoša čine pravi most između zapadne i istočne teologije: suština Boga i njegova spoznaja.

2.1. Božji nazivi

Prije nego što nastavim, korisno je započeti analizom obilježja koja se pripisuju Bogu u Njegoševim djelima: to nam omogućava da shvatimo kako se on u *Luči* predstavlja u drugačijoj perspektivi u odnosu na njegova druga dva glavna djela. Ako se, naime, u njegovim više „istorijsko-političkim“ djelima Bog posmatra iz čisto ekonomske perspektive, shvatajući ga tako samo u njegovom djelovanju u istoriji i u njegovom odnosu sa svakim pojedinačnim čovjekom, u *Luči* je, naprotiv, predstavljen i u teološkoj i eshatološkoj perspektivi.

U *Gorskom vijencu* Bog se pojavljuje 64 puta: 62 kao Bog, 1 kao Gospod i 1 kao Svemogući; u *Lažnom caru Šćepanu Malom*, Bog je u 82 navrata definisan kao Bog, a u 2 navrata kao Gospod. U *Luči* je to oslovljavanje mnogo raznovrsnije i opsežnije: ukupno se pominje 145 puta. Nazivi u upotrebi su Bog (11 pojavljivanja), Gospod (5), Vladalac (7), ali postoje tri druga koja navode na zaključak o različitoj viziji Boga u ovom spjevu. To su Otac, koji se pojavljuje 19 puta, kome po broju pojavljivanja prethodi Svemogući (30), ali, iznad svega, Tvorac, koji se javlja u 73 navrata. U *Luči* potom postoje i neki nazivi koji se javljaju po jednom i koji upotpunjaju sliku: visoka volja (I, 181), mirosvitatelj (I, 224), svemogući pobjeditelj sjajni (V, 431), premudrost vječna (II, 51), nebodržac (II, 168), mirodavac (III, 11), svevideće oko (III, 281), sunce pravde (VI, 262) i preblagi, tihi učitelj (VI, 271).²⁴

Iz ovog oskudnog ispitivanja očigledno je da u *Luči* centralna tema nije istorija, kao u *Gorskom vijencu*, ili čovjek, kao u *Lačnom caru*, već je tema Bog predstavljen u svom kosmičkom i istorijskom djelovanju.

²⁴ Up. i Prvulovich, nav. djelo, 38–40.

2.2. Božja suština: Svjetlost

Iako je upoznat sa Palamovom teologijom božanskih energija i slijedi je u nekim djelovima *Luče* (naročito u I, 131-140), čini se da Njegoš često odstupa od nje kada se bavi suštinom Boga. Na ovo ukazuje Prvulović kada tvrdi da Njegoš ne uspijeva da sačuva „antinomisku distinkciju u Bogu između njegove skrivene i neshvatljive suštine i manifestacija njegovih energija“.²⁵ Ovdje leži glavni raskid između Njegoševe i tradicionalne pravoslavne teologije.

Za Njegoša, suština Boga izražena je prije svega njegovom neshvatljivom jedinstvenošću: on je jedino samoniklo, samodovoljno i samopostopeće biće.²⁶ Bog je stoga transcendentan i sve stvoreno slijedi njegove vječite i nepromjenljive zakone, on je krajnji uzrok svih stvari: „*On je stari načala i konca!*“ (IV, 30).²⁷ U *Luči* je tema stvaranja centralna: ontologija stoga dobija ključni značaj. Bog je jedini uzrok postojanja, kako on sam izjavljuje arhanđelu Mihailu: „*Ja sam jedan koji stvarat mogu*“ (III, 45).²⁸ Samo Bog može stvoriti ono što ne postoji.²⁹

Transcendencija Boga postaje očigledna na osnovu njegovih neuporedivih i nerazumljivih osobina, među kojima se ističu svemoć i sveznanje. Bog je svemoguć i bez prenca: svaka njegova riječ stvara ponore i potresa zemlju (III, 309-310), jedan jedini njegov udarac „*prvi i najsjajni*“ razbijajući moći zla (III, 79), njegovo djelovanje ne može se uporediti ni sa čim drugim „do njegovoj premogućoj sili“ (V, 400). Sveznanje je šifra božanstva: Božji um je taj koji „*sve proniče*“ (I, 76), njegov je

²⁵ Isto, 41.

²⁶ Velimirović, nav. djelo, 130–134.

²⁷ Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 179.

²⁸ Isto, 167.

²⁹ Prvulovich, nav. djelo, 41.

jedini um „bez granice“ (III, 199) i koji zna uzrok svemu (I, 123 –140); vrhunski intelekt Boga definisan je metaforom oka koje sve vidi i sve zna (III, 281). On je jedini koji može da pojmi red i mnogostruktost stvaranja (III, 51–53): Božija nije samo najdublja moguća nauka, već je to apsolutno i savršeno znanje koje nadilazi moguća znanja svakog ograničenog uma.³⁰

Njegoš snažno podvlači transcendenciju Boga i nemogućnost ljudskog uma da dopre do njegove suštine. Ovoj temi on posvjećuje jednu manje značajnu pjesmu, *Crnogorac Svemogućem Bogu*, čiji poslednji stihovi (67–71) efikasno sažimaju njegovu koncepciju:

*No, ko će Te opisati,/ko li umom obuzeti?/Um si kratak dao čojku,/ne može te ni nazreti,/a kamo li vidijeti;*³¹

Ova tema se takođe vraća u *Luči*, razvijajući se i do nemogućnosti potpunog razumijevanja Božjeg djelovanja: „*Ko će tebe razumjeti, Tvorče, / ko l' mogućstvo voobrazit tvoje?*“ (II, 35–36).³² To, međutim, ne isključuje mogućnost spoznaje Boga kroz stvaranje: Njegoš stoga zauzima alternativnu poziciju u odnosu na apofatičku teologiju istočne tradicije. Velimirović navodi da Njegoš shvata suštinu Boga kao „Svetlost i vatru“.³³

Pjesnik je daleko od stanovišta panteista, kao što je dokazao Prvulović.³⁴ Međutim, ovdje se postavlja problem neiskazane razlike između božanske supstance i svjetlosti, koju Palama snažno podržava u drugoj knjizi *Trijada*.³⁵ Njegoš je na tragu

³⁰ Isto, 42.

³¹ P. Petrović Njegoš, *Pjesme, Luča Mikrokozma, Proza, Prijevodi* (Djela, II), Beograd, Brosveta, 1953, 64.

³² Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 156.

³³ Velimirović, nav. djelo, 162.

³⁴ Prvulovich, nav. djelo, 91–92.

³⁵ Up. *Triadi*, II, 3,36–37, u G. Palamas, *Atto e Luce divina. Scritti filosofici e teologici*, Milano, Bompiani, 2003, 686–687.

razmišljanja koje je bilo zastupljeno prije Palame: tema božanske svjetlosti u *Luči* crpi svoju limfu iz teološkog promišljanja Grigorija Nazijanskog i Simeona Novog Bogoslova.³⁶ Teže je uokviriti koncept vatre kao izraza ili dijela božanske suštine: prije bi se reklo da je ona poetični izbor za izražavanje koncepta nestvorene svjetlosti. Zaista, u *Luči* se čini da je ideja vatre marginalna, za razliku od prethodnih djela u kojima pjesnik Boga izričito definiše kao „*vječni plamen*“ ili „*okean vatre*“.³⁷ Kao što je ispravno naglasio Prvulović, opovrgavajući hipoteze drugih naučnika, Njegoš ne prisvaja Heraklitovu viziju: vatra je za njega prava i nestvorena duhovna svjetlost i nema preobražavajuće djelovanje, već samo obasjava.³⁸

Bog je u Luči nazvan „*svjetlošću vječitom*“ (I, 279). Brojne metafore imaju za cilj da sugeriru ideju da je on Svjetlost, kako tvrdi niješko-konstantinopoljski simbol. Poetski vrhunac dostiže se u posljednjem pjevanju, tamo gdje je definisan kao „*nebesna svjetlost*“ (VI, 119), kroz preuzimanje tradicionalne metafore iz patristike.³⁹ Njegoš, međutim, nastoji da istakne nesamjerljivost božanske svjetlosti, kada piše da je ona veća od „*mirijade sunaca*“ (II, 149). Ovo podvlači ontološki jaz između nestvorene Svjetlosti i njene kosmičke refleksije: stvaranje je samo obasjavanje, kao u slučaju anđela čija su „*lijepa lica / obasjana savršenstvom Tvorca*“ (II, 106–107).⁴⁰

Bog je, dakle, i „izvor Svjetlosti“ (VI, 279). Ideja o Bogu kao primarnom uzroku svjetlosti nalazi se u središtu dva kapitalna teksta u pravoslavnoj teologiji, *Besjeda* 40 Grigorija Nizijanskog i *Bogoslovska propovijed* 3 Simeona Novog

³⁶ O božanskoj svjetlosti up. Alfeev, nav. djelo, II, 156–167.

³⁷ Petrović Njegoš, *Pjesme, Luča Mikrokozma, Proza, Prijevodi*, 62, 223.

³⁸ Prvulovich, nav. djelo, 50.

³⁹ Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 208.

⁴⁰ O temi sijanja kod Njegoša up. Velimirović, nav. djelo, 121.

Bogoslova.⁴¹ Njegoš tako uzima sliku svojstvenu i pravoslavnoj liturgiji, onu koja je prisutna u pozdravnim obredima iz Božanstvene liturgije Svetog Jovana Zlatoustog u molitvi *opisthàmvonos*, u kojoj je Bog nazvan „Ocem svjetlosti“.⁴² Ljudi i anđeli, kod Njegoša, učestvuju u različitim stepenima u božanskoj svjetlosti, u procesu osvjetljavanja, prema hijerarhiji koju je Grigorije Nazijanski objasnio u pomenutoj molitvi: „luč vam Tvorca osvjetjava dušu“ (VI, 260).⁴³ Bog je „*u svjetlost biće okupao*“ (I, 225), baš kao što se Hristos, u Božanstvenoj Zlatoustovoj liturgiji, naziva „svjetlošću naših duša i naših tijela“ (molitva sveštenika za vrijeme alelujatskog pojana).⁴⁴

Ukratko, može se reći da Njegoš u potpunosti prati trag pravoslavne mistične tradicije, doživljavajući Boga kao nestvorenu Svjetlost, ali se djelimično i udaljava od nje, ne uspostavljajući jasno odvajanje između suštine i energije. Naime, ako se, po Palami mogu spoznati samo energije (a Svjetlost je jedna od njih), zaista različite od suštine, ta distinkcija ne opstaje u Njegoševom djelu.⁴⁵ Naime, za crnogorskog pjesnika Svjetlost je izvjesno najautentičnija manifestacija (to jest energija) istinske božanske suštine, zasigurno nespoznatljiva sama po sebi, ali čiji je svakako dio koji se ne može odijeliti u ontološkom, već samo u gnoseološkom smislu.⁴⁶

⁴¹ Besjeda 40,5, u Gregorio di Nazianzo, *Tutte le orazioni*, Milano, Bompiani, 2012, 925–927; Bogoslovska propovijed 3, u Symeon le Nouveau Théologien, *Traité théologiques et éthiques*, uredio J. Darrouzès (sCh 122), 2 voll., Pariz, Les Editions Du Cerf, 1966, 165–167.

⁴² Up. G. Chatziemanouil, *La Divina Liturgia*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2002, 247.

⁴³ Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 212.

⁴⁴ Chatziemanouil, nav. djelo, 103–104.

⁴⁵ O distinkciji između božanske suštine i energija up. *Triadi*, III, 2,4–25, in G. Palamas, nav. djelo, 891–893.

⁴⁶ Prvulovich, nav. djelo, 51.

2.3. Božja suština: Poezija

Njegoševa posebnost sastoji se u shvatanju Boga kao kosmičkog pjesnika. Kod njega je Božija Poezija (shvaćena kao aktivnost, a ne kao efekat) dio njegove suštine, neodvojiva od nje. To je Božija energija koja se manifestuje izvan njega i kroz nju on svojom nestvorenom Svjetlošću zrači u stvorenja i kroz njih. Kao što je već rečeno, čini se da čak i po ovom pitanju Njegoš ne pravi razliku između suštine i energije.⁴⁷

U Njegoševoj mističnoj viziji, empirej je „*veselo carstvo poezije*“, kako ga definiše u stihu 995 *Gorskog vijenca*.⁴⁸ Tvorac sjedi na svom tronu „*tvoriteljnom zanjat poeziom*“.⁴⁹ Božji um je neprestano usredsrijeden na vlastitu pjesničku aktivnost a sve stvoreno je njen odraz: samo stvaranje, kao i djelovanje proviđenja, njen su izraz.⁵⁰ Božija kosmička poezija potiče od ljepote, radosti, harmonije, reda i plemenitosti stvaranja: ovo je, dakle, izraz onoga što Bog posjeduje na uzvišen način. Kao što tvrdi arhanđeo Mihailo, Božji um je uvijek usmjeren na stvaralačku poeziju (III, 34–35) i kroz nju svijetu pruža stalnu njegu i očinsku nježnost (III, 38–39). Ako nestvorena Svjetlost kod Njegoša izražava Božji način postojanja, Poezija konfiguriše njegov način djelovanja.⁵¹ Sve stvoreno je, u stvari, odraz i jednog i drugog (II, 107). U posveti *Luče*, pjesnik u stihovima 174–176 podsjeća:

⁴⁷ Prvulovich, nav. djelo, 53.

⁴⁸ P. Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Beograd, Prosveta, 1952, 272.

⁴⁹ Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 166.

⁵⁰ Prvulovich, nav. djelo, 51.

⁵¹ Isto, 48–50.

*Sve prelesti smrtne i besmrтne - / što je skupa ovo svekoliko / do Opštega Oca poezija?*⁵²

Kosmička poezija uključuje djelovanje proviđenja, shvaćeno čak i u slobodi ostavljenoj anđelima i ljudima: i Sotona i Adam su svojom pobunom, po Njegošu, obezbijedili da se pjesnička aktivnost Boga izrazi u novim i izvanrednim manifestacijama njegove izuzetne veličanstvenosti i mudrosti. Hristološki zaključak poeme (VI, 261–280) koji za pjesnički vrhunac uzima Iskupljenje jasan je izraz ove misli.

2.4. Božja suština: ljubav i pravda

Daleko od bilo kakvog oblika imanentizma, Njegoš to što je Bog Ljubav i Pravda shvata kao izraz njegove transcendencije u istoriji.⁵³ Ako je tačno da se Bog nikada ne definiše kao Ljubav, kako je istakla Isidora Sekulić, postoje mnoge slike kroz koje se izražava koncept *Jevанđelja po Jovanu* 1,4,⁵⁴ Bog je „*preblagi Otac*“ (III, 31), „*presilni i preblagi Otac*“ (III, 301) i „*sveopšti Otac*“ (III, 131) i njegovo carstvo je u suštini carstvo ljubavi, u kome anđeli „*poju pjesne vjećite ljubovi*“ (II, 102, up. I, 292 i III, 217–220). Božja Ljubav nije ograničena samo na nebeska područja, već se prostire po cijeloj zemlji kroz njegovo proviđenje (Posveta, 10). U toj ljubavi učestvuje i sam čovjek, kroz „*iskru malu*“ koja mu je udahnuta kroz stvaranje (VI, 84), a Božje djelovanje ga podržava tokom ličnog života kroz milost koja ga prati u njegovom

⁵² Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 141.

⁵³ Velimirović, *nav. djelo*, 10.

⁵⁴ Sekulić, *nav. djelo*, 247.

postojanju.⁵⁵ Međutim, najveći čin ljubavi prema stvorenom ostaje ovaploćenje (VI, 144–147):

*Božestvenu moju dušu nježnu / zaboljeće sudba čovječeska: / ja ću Slovo moje vozljubljeno / u plot ljudsku poslje oblačiti, / poslati ga da izbavi ljudi.*⁵⁶

Ovaploćenje je takođe izraz drugog bitnog aspekta Boga kod Njegoša, a to je aspekt Pravde (VI, 149). Bog je absolutna Pravda, kao i gospodar istorije: sama istorija je mjesto gdje se on otkriva kao Ljubav i Pravda. Bog je „*Otac i svjetilo pravde*“ (VI, 151), a ime Pravde je sveto u cijelom univerzumu, do njegovih krajnjih granica (I, 11–13). On je izvor i mjera pravde, a njegove zakone, iako su strogi, svi su dužni da poštuju (III, 238–239).

Ravnoteža između Pravde i Ljubavi, koji su u očima čovjeka nespojivi, izražava suštinu Boga, u kojoj postoji spajanje suprotnosti. Ako je, naime, kazna za pale anđele užasna, Božja vaga naginje u korist ljudi, žrtava Adamove krivice (I, 53–54), u neprestanom djelovanju praćenom saosjećanjem (VI, 191–193). Bog nije osvetoljubiv, već je vjeran svojim vječnim svojstvima Pravde i Ljubavi, u ravnoteži koja ne može a da ne uzme u obzir njegove svete i neprikosnovene zakone, ali koja je podjednako spremna da oprosti grijeha ljudi.⁵⁷

2.5. Spoznaja Boga

Dijalektička vizija između transcendencije i djelovanja u svijetu kroz stvaranje i proviđenje, shvaćena kao odnos između vječnosti i istorije, kod Njegoša otvara problem spoznaje Boga.

⁵⁵ Prvulovich, nav. djelo, 55.

⁵⁶ Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 209.

⁵⁷ Prvulovich, nav. djelo, 56.

On se odvaja od apofatičke vizije tipične za istočnu teologiju, a koja svoj izvor nalazi u absolutizaciji nekih iskaza Otaca (Maksim Ispovjednik, Jovan Damaskin, Jovan Zlatousti).⁵⁸ Uvjeren je da čovjek može spoznati Boga kroz njegovo djelovanje u svijetu budući da je njegova duša iskra vječne Svjetlosti koja ju je stvorila.⁵⁹

Prema Njegoševom mišljenju, čovjek se, zahvaljujući ovoj bliskosti sa Bogom, svakako ne može nadati da će razumjeti Boga u njegovoj suštini, ali je sposoban da shvati mnogo o njemu u mjeri u kojoj se Vječnost otkriva u Vremenu. Vrijeme juri za Vječnošću pokušavajući da je dostigne „u široke svoje kolovrate“ (II, 253), a da to nikada nije uspjelo (II, 258). Vrijeme je slika Vječnosti koliko je i čovjek slika Boga: ljudsko spoznajno iskustvo ograničeno je na iskru Vječnosti zamišljenu kao Vrijeme.⁶⁰ Ako se, dakle, Bog otkriva kroz vremenske realnosti, znanje koje čovjek može imati o Njemu ostvaruje se kroz njih.

Sve ovo odnosi se na zemaljsko postojanje: kad je riječ o Vječnosti, stvari stoje drugačije. Samo pjesničko putovanje očrtava se kao mistična najava *visio beatifica*. Značajno je da u tom pogledu pjesnik naglašava kako je i Adamovo znanje bilo drugačije prije pada. Međutim, čovjeku spoznaja Boga nije onemogućena. Adam je, naime, nakon grijeha i protjerivanja iz Raja, stavljen pred vrata Vječnosti koja su

⁵⁸ Up. Massimo il Confessore, *Il Dio-uomo*, I, 1, Milano, Jaca book, 1980, 29; Giovanni Damasceno, *La fede ortodossa*, I, 1, Roma, Città nuova, 1998, 47; *De incomprehensibili Dei natura*, 2,3–5, in Jean Chrysostome, *Sur l'incompréhensibilité de Dieu (Homélies 1–5)*, Paris, Les éditions du Cerf, 1970,(sCh 28bis), 190, 145; Za panoramski prikaz teme spoznaje Boga u pravoslavlju up. Pavel Nikolajevic Evdokimov, *La conoscenza di Dio secondo la tradizione orientale. L'insegnamento patristico, liturgico e iconografico*, Cinisello, Balsamo, San Paolo, 1983.

⁵⁹ Prvulovich, nav. djelo, 57.

⁶⁰ Velimirović, nav. djelo, 54–55.

ostala otvorena (VI, 203): u tome se naglašava da je čovjek još uvijek sposoban da spozna Boga i da njegov kognitivni potencijal nije nepopravljivo oštećen.⁶¹ 126 Do takvog znanja može doći samo putem prosvjetljenja: Bog je „*Svetilnik, pravdom okrunjeni*“ (III, 211). Besmrtna Svetlost vodi dušu i um čovjeka tokom njegovog zemaljskog hodočašća (I, 278–279): kroz prosvjetljenje tajna Božija postaje čitljivija i razumljivija (VI, 260). Ovu teoriju spoznaje Boga izvanredno evociraju stihovi postavljeni gotovo na kraju spjeva (VI, 255–258):

*Vi ste vjerni nebesni sinovi, / vas svjetila luče životvorne / nose
k Tvorcu, lučah istočniku; / luč je sjajna bogoslovija vam.*⁶²

Dakle, božanska svjetlost je kod Njegoša svjetlost koja se može pojmiti razumom, tamo sija, pročišćava ga i odvodi u mistični zanos prema Bogu. Ovo učenje proističe direktno iz misli Simeona novog Bogoslova i posebno se ističe u njegovim *Himnama* (13, 15, 25, 38 i 51) i u njegovoj jedanaestoj etičkoj propovijedi.⁶³

3. ZAKLJUČAK

Luča je složeno djelo, u kome su očigledni uticaji zapadne poezije i kulture. Miltonu duguje mnogo za Adamov pad i njegovo protjerivanje iz Raja, a Danteovom *Raju* za ideju nebeske harmonije. To je, ipak, djelo monaha koji je proučavao teologiju i imao široku kulturu. Svakako odražava heterogenost

⁶¹ Prvulovich, nav. djelo, 59.

⁶² Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 212.

⁶³ Alfeev, nav. djelo, II, 163.

Njegoševog obrazovanja ali i njegovo odavajanje od tradicionalne pravoslavne teologije po nekoliko tačaka. Ovdje sam se bavio temom Boga, svakako najzanimljivijom, ali i najmanje problematičnom. Svakako da u Luči ima drugih aspekata koji najavljuju teže odnose kao što su: teorija stvaranja, nejasno pitanje o postojanju ili nepostojanju duša, porijeklo zla, slabost vizije trojstva. Drugi manji radovi zapravo su mnogo više doktrinarno usklađeni.⁶⁴

U namjeri autora, *Luča* je istovremeno poetsko i teološko razmišljanje o Bogu: umjetnički zahtjevi neminovno, a često i kobno, utiču na dogmatske, stvarajući tako nesporazume koji su omogućili da Njegoš bude uvršten u najrazličitije filozofske tokove, čak i one koji su mu bili potpuno strani. U želji da slijedim one koji su, poput Velimirovića i Prvulovića, pokušali da njegovo razmišljanje vrate u hrišćanske teološke modele, pokušao sam da pokažem kako je njegova djela potrebno tumačiti u hrišćanskom kontekstu. Ne može se, naime, poreći da se u nekim aspektima Njegoš predstavlja kao pisac koji se nalazi na pola puta između Zapada i Istoka: njegova misao o suštini i spoznaji Boga to efikasno pokazuje.*

Prevela: Olivera Popović

* Alberto Kazela završio je studije moderne i savremene istorije na Univerzitetu u Đenovi i studije teologije na Teološkom fakultetu Emilije-Romanje u Bolonji. Rad o Njegoševoj *Luči mikrokozma*

⁶⁴ Na primjer, na hristološkom i mariološkom planu up. Prvulovich, nav. djelo, 213–229.

objavio je 2020. godine u časopisu *Sacra Doctrina*. U odlomku ovog rada, koji donosimo u prevodu, autor se bavi strukturalnim i tematskim odlikama Njegoševog filozofsko-religioznog spjeva, posvećujući posebnu pažnju Njegoševoj koncepciji Boga, prepoznatljivim uticajima drugih autora, kao i različitim tumačenjima njegove teološke misli do kojih je dovela težnja crnogorskog vladike-pjesnika da teološku materiju zaogrne poetskim ruhom.

Naslov rada: La Poesia teologica di Petar II Petrović Njegoš tra Occidente e Oriente: Essenza e conoscenza di Dio ne “Il raggio del microcosmo” [Teološka poezija Petra II Petrovića Njegoša između Zapada i Istoka: suština i spoznaja Boga u “Luči mikrokozma”], *Sacra Doctrina*, br. 65 (2020), str. 13–50. – Prevedeni odlomak: str. 32–50.